

ДЕВИАНТ ХУЛҚ - ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИК МУАММО СИФАТИДА

Равшанбекова Дилфуза Шерзод қизи

dilfuzaravshanbekova@gmail.com

Ўзбекистон Халқаро Ислом Академияси

1-босқич магистранти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада инсонда учрайдиган девиант (оғма) хулқ-атвор, унинг психологик механизмлари, ҳамда уларни ҳаракатга келтирувчи омиллар тўғрисида фикр юритилган. Шунинг билан бирга, оғма хулқ-атворни вужудга келиши ҳақидаги турли хил қарашлар ва ёндашувлар, кўплаб психолог ва социолог олимларнинг фикр-мулоҳазалари ёритиб берилган.

***Калит сўзлар:** девиант, стигма, экзистенционал, гуманистик, психодинамик, бихевиоризм, когнитив.*

Инсон хулқ-атвори, психологик хусусиятлари билан боғлиқ масала инсониятни қадим замонлардан буён қизиқтириб келган. Бу соҳада изланиш олиб борган кўплаб олимлар инсоннинг туғилганидан бошлаб шаклланиши билан боғлиқ барча ҳодисаларни ўрганишни тадқиқ қилиш орқали унинг ўта мураккаб жиҳатларини кашф этган. Инсон хулқ-атворининг жамиятда белгиланган ҳаётий нормал мезонлардан оғиши, бузилиши билан боғлиқ муаммолар ҳам бундан мустасно эмас.

Оғишган хулқ (девиант, лот. Дивиатио – оғиш) деб, кишининг қилмишлари, фаолият тури одатий, умумийроқ этилган меъёрлардан фарқ қиладиган ёки у ўзи аъзоси бўлган жамият томонидан қабул қилинган меъёрларга мос келмай, барқарор равишда уларнинг ижтимоий меъёрларидан оғишида намоён бўладиган ахлоққа айтилади. Психологияда девиант хулқ-атворнинг вужудга келиши ҳақида турли хил қарашлар ва ёндашувлар мавжуд. Ёндашувларнинг турли-туманлиги шахс хулқини оғишганлигини ташҳис қилиш, уни олдини олиш ва ижтимоий психологик ёрдам кўрсатиш давомида аниқланган оғма хулқ-атвор билан боғлиқ ҳолатларни бартараф этиш каби амалий вазифаларни ечишда ҳам кўзга ташланади.

Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, оғишнинг моҳиятини фақат психологик омилларни таҳлил қилиш асосида тушунтириш мумкин эмас. Ҳозирги вақтда кўпчилик психологлар ва социологлар шахсий хусусиятлар ва унинг ҳаракатларининг мотивлари, эҳтимол, девиант хатти-ҳаралатларнинг

барча турларига муҳим таъсир кўрсатишини тан олишади. Социологлар мазкур жараёни тушунтиришда одамларни девиант деб ҳисоблайдиган ижтимоий ва маданий омилларни ҳисобга олади.

Инсонда учрайдиган девиант хатти-ҳаракатларни тадқиқ қилишда яна бир назария ўзига ҳос ўринни эгаллайди. Бу стигма назариясидир. Стигма (грек тилида стигма – доғ, тамға деган маънони англатади) – яъни, индивидни ёки хатто бутун ижтимоий гуруҳларни дискредитловчи (кимнингдир обрўсига ва ишончига путур етказиш, унинг кадр-қиммати ва обрўсини камситишга қаратилган қасддан қилинган ҳаракатлар) ижтимоий белги ҳисобланади. Бу ёндашувнинг асосчилари америкалик социологлар Э.Лемерт ва Г.Беккерлар ҳисобланади. Бу назарияга кўра, девиант хулқ-атвор унинг эгаси томонидан шахсий фикрига кўра жамиятда ушбу кўринишдаги бошқа аъзолар сингари хусусиятларга эгаллиги кўринишида қабул қилинади. Инсонга девиант тамғаси (стигма) ёпиштириш амалга оширилади.

Соҳа мутахассислари психология фанида девиант хулқ-атвор тушунчаси француз олими Эмил Дюргеймнинг (1858-1917) машаққатли меҳнати туфайли юзага келди деган фикрда яқдилдирлар. Дюргеймни оғиш назариясининг асосчиси дея таъриф берадилар.

Экзистенционал психология билан чамбарчас боғлиқ гуманистик назариялардан бири бу К.Роджерснинг (1902-1987) миждога йўналтирилган психология назариясидир. Ушбу назарияда асосий ўрин “ўзлик” ва “ўзини фаоллаштириш” тушунчаларига ажратилган. Назарияга кўра, меъёрида ривожланиши учун шахс ўз фикрини ифода этиш тажрибасига эга бўлиши лозим. Аксинча, ўзи ҳақида ёлғон, ноҳақ ёки нотўғри тасаввурлар, қарама-қарши тажриба, ўзини жорий этиш талаби ва ташқи баҳолаҳдан қармлиқ ўртасидаги ички можаро – буларнинг ҳаммаси муайян муаммоли хулқ-атворни келтириб чиқаради. Роджерс инсоннинг ўзи ҳақидаги ҳақиқатга тўғри келмайдиган, бузилган ғоялари, қарама-қарши тажриба ва ўз-ўзини англаш зарурати ва ташқи баҳоларга қарамлик ўртасидаги ички зиддият одамларнинг девиант хатти-ҳаракатларининг асосий сабаблари деб ҳисоблаган. Шахсий ва хулқ-атвор муаммоларини бартараф этиш учун К.Роджерс махсус шарт-шароитларни ташкил қилиш орқали актуализация (ўз-ўзини актуаллаштириш) жараёнини рағбатлантиришни таклиф қилган. Айни шу назария асосида мутахассислар “Шахс ва хулқ-атвор муаммоларини ечиш учун махсус шароитлар яратиб, фаоллашиш жараёнини қўллаб қувватлаш зарурдир” деган фикрни берадилар. [4]

Психоанализдан келиб чиққан, психоаналитик ёндашувлар ва оқимлар ичида инсоннинг хулқ-атвори ва характерининг замонавий тушунчасига катта таъсир кўрсатган бир нечта назария мавжуд. Шахснинг хулқ-атворидаги четланишларни асослаш учун Адлер назарияси энг фойдали бўлиб чиққан. Алфред Адлернинг (1878-1937) индивидуал психологияси оғма хулқ-атворда кўпгина шаклларнинг психологик сабабларини тушуниб англашга кўмаклашади. Ушбу назарияда асосан норасолик комплекси ва унинг шахс психиксига таъсири ёритилинган. Унга кўра, бузилган хулқ-атвор ҳолатида норасолик комплекси ноадекват ҳаётий йўриқмалар ва ривожланмаган ижтимоий ҳиссиёт билан бирлашади. Аномал шахсда устувор ҳаёт йўналиши бу устуворликка эришишга интилишдир. Бу ҳиссиёт шу даражада ривожланганки, жамоа ҳиссиётининг пайдо бўлиши ва ривожланишига катта тўсиқлик қилади. Бундай инсон одамларни ўзининг шахсий манфаатларига етиш воситаси сифатида қабул қилади, жамиятга душман кучи сифатида қарайди, бошқалар билан ҳамкорлик қилишни хоҳламайди ва қилмайди. Устуворлик ғояси бошқаларни бўйсундириш, камситиш ва дискредитация ҳаракатларига ундайди. Натижада шахснинг хулқ-атворини ва умуман ҳаёт йўлини аниқловчи, шахснинг мустақкам негатив қирралари шаклланади. Адлер девиант хулқ-атворнинг турли шаклларининг бошқа психологик сабабларини тавсифлайди. унинг қарашларига кўра, индивидуаллик ривожланишини белгиловчи асосий омил асосий ҳаётий мақсад бўлиб, уни умуман бошқалардан устунликка эришиш мақсади сифатида белгилаш мумкин. одатда, устунликка эришиш мақсадига эътибор бошқа одамлар билан ҳамкорликка эътибор қаратиш билан уйғун равишда бирлаштирилади. Шунга кўра, одамнинг нотўғри хатти-ҳаракатининг сабаби нотўғри ҳаётий муносабатларнинг мавжудлиги ёки ижтимоий ҳис-туйғуларнинг ривожланмаганлиги бўлиши мумкин. [3]

Бихевиоризм (хулқ-атвор психологияси) – мустақил йўналиш сифатида XX асрнинг бошида ажралиб чиққан. Унинг асосланиши америкалик психологлар Э.Торндайк (1874-1958), Дж.Уоцон (1878-1958), Б.Скиннер (1904-1990) каби олимлар билан боғлиқ. Бихевиорал назария – инсон хулқ-атворининг принциплари ёки қонунларини тажрибалар асосида шархлайдиган катта ҳажмли назария ҳисобланади. Ушбу назария хулқ-атвор психологияси принципларини ва шартлаш қонунларини аниқлаш ва ундаги оғма хулқ турлари ҳақида фикр юритилинган. Бундан ташқари, мазкур назария стимул, реакцияга асослангандир. Дж.Уоцон фикрича, стимулларга орттирилмаган эмоционал жавобларнинг 3 тури мавжуд. Булар: кўркиш (масалан, баланд овозга боланинг

туғма кўрқиши), жаҳл ва муҳаббат. Б.Ф.Скиннер (1904-1990) хулқ-атвор психологияси ривожланишига алоҳида хисса қўшган, чунки у хулқ-атворга унинг оқибатлари катта таъсир ўтказишни аниқлаган. Классик бихевиоризм намоёндалари шахснинг атроф-муҳит билан ўзаро ҳамкорлик жараёни сифатида инсон хулқ-атворининг асосий механизмлари ва принципларини тақдим этдилар. Биринчидан, бу – негатив қўллаб қувватлаш (бирор бир муҳим нарсани йўқотиш). Иккинчидан – эмоционал-негатив шартланиш (масалан, кўрқувга асосланган жазолаш).

Психологик концепсияларнинг таҳлили туфайли биз яна бир бор шунга амин бўлдикки, биз ўрганаётган шахснинг оғма хулқ-атвори қанчалик мураккаб ва хилма-хил. Оғма хулқ-атвор маънавий муаммолар натижасида бўлиши ҳам мумкин, у шу билан бирга ички шахсий низолар ва ноадекват психологик ҳимоя билан ҳам, оилавий дисфункция (фаолиятнинг бузилиши) натижаси билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Шундай экан, оғма хулқ-атворнинг тавсифини қуйидагиларда кўришимиз мумкин:

- Маънавий муаммолар – ҳаёт мазмунининг йўқлиги ёки йўқотилиши, шаклланмаган маънавий кадриятлар, редуциялашган олий ҳиссиётлар (виждон, масъулият, ҳаққонийлик) ички бўшлиқ, ўзини кўрсата олишга тўсиқлик қилиш;

- Шахснинг мотивацион кадриятлар тизимида ўзгаришлар – девиант кадриятлар, вазиятга қараб эгосентрик йўналтириш, эҳтиёжлар фрустрацияси, ички низолар, психологик муҳофазанинг паст натижали механизмлари;

- Ўзини бошқариш муаммолари – мақсадлар қўйиш ва уларни бажариш қобилиятининг бузилиши, ноадекват ўзини баҳолаш, меъёрдан ортиқ ёки етарлича ўзини намоён қилиш, паст рефлексия, стрессни эгаллаб олувчи паст натижали механизмлар, паст адаптив имкониятлар, шахснинг позитив заҳираларининг топилмаслиги;

- Эмоционал муаммолар – хавотирланиш, депрессия, негатив эмоциялар, эмоцияларни билдириш ва тушуниш қийинчиликлари;

- Когнитив бузилишлар – дисфункционал фикрлар, фикрлаш стереотиплари, чегараланган билимлар, ноадекват ўргатишлар, бидъатлар;

- Негатив ҳаёт тажрибаси – салбий одатлар ва кўникмалар, девиант тажриба, ригид хулқ-атвор стереотиплари, психик жароҳатлар, зўравонлик тажрибаси.

Оғма хулқ-атвор вазиятида одатда санаб ўтилган муаммолардан бир нечтаси мавжуд бўлади. [5]

Тўпланган психологик ва социологик маълумотларга қараганда, шахснинг оғма хулқ-атвори бу – ижтимоий хулқ-атворнинг мураккаб шакли бўлиб, ўзаро боғлиқ омиллар, шартлар ва психологик сабабларнинг детерминлашган тизимидир. У ҳам индивидуал, ҳам ижтимоий борлиқнинг элементи сифатида ҳаракат қилади ва биз томондан жамият ривожланишининг маълум бир босқичида қабул қилинган энг муҳим меъёрлардан четга чиқадиган, жамиятга зарар етказадиган ёки шахснинг барқарор хатти-ҳаракати сифатида тушунилади.

REFERENCES

1. Хомич А.В. Психология девиантного поведения: Учебное пособие – Ростов-на-Дону: Южно-Российский гуманитарный институт, 2006.
2. Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений – М.: Издательский центр «Академия», 2003.
3. Менделеевич В.Д. «Психология девиантного поведения». Учебное пособие для вузов. Речь. Санкт-Петербург – 2005.
4. Назаров А. С. Psychological aspects of managerial decision making // Молодой ученый. – 2020. – №. 44. – С. 45-48.
5. Назаров А. С. Принятие управленческих решений как основная функция современного менеджера // Вопросы экономики и управления. – 2020. – №. 2. – С. 1-5.
6. Nazarov A. S. Psychological foundations of managerial decision-making // Молодой ученый. – 2021. – №. 3. – С. 46-48.
7. Назаров А. С. THE PSYCHOLOGY OF DECISION-MAKING STRATEGIES // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2021. – №. 1-7. – С. 79-82.
8. Назаров А. С. и др. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗРАБОТКИ И РЕАЛИЗАЦИИ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2021. – №. 2-9. – С. 31-35.
9. Назаров А. Scientific and methodological foundations of the influence of the social and psychological properties of the manager on managerial decisions // Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 4/S. – С. 523-532.
10. Назаров А. Научно-методические основы влияния социальнопсихологических свойств руководителя на управленческие решения // Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 4/S. – С. 523-532.

11. Назаров А. С., Митина О. В. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ //Наука и мир. – 2020. – №. 12-1. – С. 73-75.
12. Тойирова Л. И., Абдуганиева Д. А. ИННОВАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ: С УЧЕТОМ ВОЗРАСТНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ //Перспективные этапы развития научных исследований: теория и практика. – 2019. – С. 21-23.
13. Khamidovna K. Z. Professional orientation of communicative competence of students.[Электронный ресурс] //Режим доступа: <https://scientific-publication.com/images/PDF/2020/51/EUROPEAN-SCIENCE-2-51-II-A.pdf>/(дата обращения: 23.09.2020).
14. Касимова З. Х. ПРОЯВЛЕНИЯ МЕЖЛИЧНОСТНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ЭПОХУ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КУЛЬТУР //International scientific review. – 2020. – №. LXX.
15. Касимова З. Х. РАЗВИТИЕ ВАЖНЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ В ЛИЧНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ //International scientific review. – 2020. – №. LXXIV.
16. Касимова З. Х. ПОДГОТОВКА СПЕЦИАЛИСТА НОВОЙ ФОРМАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ СПОСОБОВ ОБУЧЕНИЯ //Научные школы. Молодежь в науке и культуре XXI в. – 2017. – С. 252-253.
17. Расулова Н. Т. ВАЖНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЭТИКИ В ЛИЧНОСТИ УЧИТЕЛЯ //International scientific review. – 2020. – №. LXXIV.
18. Rasulova N. Psychological characteristics of surgeons in a state of occupational stress //Bridge to science: research works. – 2019. – С. 154.
19. Nilufar R., Jakhongir I. Psychological interpretation of managerial phenomenon in Islamic sources //Bridge to science: research works. – 2019. – С. 150-153.
20. Rustamovich A. M. The moral consciousness dynamics of students is the position in the process of high education //European journal of education and applied psychology. – 2016. – №. 1.
21. Arkamov M. R. THE ETHICAL AWARENESS BEHAVIOR OF STUDENTS DURING HIGHER EDUCATION (IN THE CONDITION OF UZBEKISTAN) //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2016. – Т. 4. – №. 10.
22. Акрамов М. Р. ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ПО ВА ЯСВИНУ //SCIENCE AND WORLD. – 2013. – С. 117.